

พัฒนาการของศาสนาฮินดู

เมื่อเกิดศาสนาใหม่ขึ้นจึงมีผู้พยายามเผยแพร่แนวคิดของตนเองออกไปก่อให้เกิดปรัชญาฮินดูขึ้นมาหลากหลายสกุล แต่อย่างไรก็ตามปรัชญาฮินดูเหล่านี้ส่วนใหญ่มักจะได้รับอิทธิพลและพัฒนาแนวคิดของตนจากแนวคิดในพระเวทและอุปนิษัทธิจึงทำให้ปรัชญาฮินดูมีลักษณะร่วมกันบางประการ อย่างเช่นปรัชญาฮินดูล้วนแต่มีเป้าหมายอยู่ที่โมกษะ การยอมรับว่า "โยคะ" เป็นวิธีการเข้าถึงความรู้อันแท้จริง หรือปรัชญาฮินดูนั้นก็แนะนำการครองชีวิต เพื่อให้บรรลุความจริงขั้นปรมาตม์

แม้ว่าจะมีปรัชญาฮินดูมากมายหลากหลายสกุล แต่ชาวฮินดูมักจะแบ่งปรัชญาของตนออกเป็น 6 สกุลใหญ่ๆ และเชื่อว่าทั้ง 6 สกุลไม่ขัดแย้งกัน เรียกกันว่า "ทรรศนะทั้งหก" ทรรศนะในที่นี้หมายถึงการเห็น นั่นคือเป้าหมายของการเห็นคือ โมกษะ ดังนั้นทุกสกุลจึงสนับสนุนกันไม่ขัดแย้งกัน เพราะต่างมีเป้าหมายเดียวกัน ทรรศนะทั้งหกดังจะกล่าวต่อไปเชื่อว่าเกิดขึ้นและแพร่หลายเมื่อประมาณสมัยพุทธกาล และหลังจากนั้นก็มีการพัฒนาการของแนวคิดหลักธรรมฮินดูซึ่งแตกต่างไปจากเดิมปรากฏขึ้นแต่ก็ได้ปฏิเสธทรรศนะทั้งหกโดยสิ้นเชิง เพียงเป็นการเสริมสร้างแง่มุมใหม่ ๆ ในศาสนาฮินดู ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

ทรรศนะทั้งหก

นยายะ: ตั้งขึ้นโดยเคาตมะมีลักษณะเป็นตรรกวิทยาขั้นสูงเชื่อว่าความรู้ขั้นปรมาตม์นั้นอาจบรรลุได้โดยอาศัยการคิดอย่างมีเหตุผลทุกขั้นตอนเท่านั้น

ไวเศษิกะ : ตั้งขึ้นโดยคณาทะ จัดเป็นคู่กับนยายะ ปรัชญาทรรศนะนี้แบ่งสิ่งต่าง ๆ ในโลกออกเป็น สัจธรรม 9 ประเภท การผูกพัน การผสมกันระหว่างสัจธรรมทั้ง 9 ก่อให้เกิดสิ่งต่าง ๆ เมื่อแยกแยะสิ่งต่าง ๆ ก็จะไม่พบอะไรอื่นนอกจากสัจธรรมทั้ง 9 หากมนุษย์ระลึกว่าในโลกนี้มีสัจธรรม 9 อย่างเท่านั้นก็จะสามารถหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดได้

สาขยยะ : กบิละเป็นผู้สถาปนาขึ้น สกุลนี้เป็นการแบ่งแยกสิ่งต่าง ๆ ในโลกออกเป็น 25 ชนิด (มากกว่าของสกุลไวเศษิกะ) โดยสามารถจะจำแนกสิ่งต่าง ๆ ทั้ง 25 ชนิดออกเป็น 2 กลุ่มคือ สสารและวิญญาณ หากมนุษย์สามารถแยกแยะสสารออกจากวิญญาณได้ก็จะบรรลุโมกษะ

โยคะ : เป็นคู่กับ สาขยยะ ปตาญชลีเป็นผู้ตั้งขึ้น สกุลนี้เน้นวิธีปฏิบัติให้หลุดพ้นโดยการดับทุกข์ทางจิต

มิมางสา : ผู้คิดค้นปรัชญานี้คือ ไชมินิ ปรัชญานี้เกี่ยวข้องกับการตีความพิธีกรรมและคัมภีร์พระเวท

เวทานตะ : ตั้งขึ้นโดย พราทรายณะ เป็นปรัชญาว่าด้วยการสืบค้นหาพรหม และดูเหมือนว่าจะได้รับอิทธิพลจากอภิปรัชญาของอุปนิษัทย่างชัดเจนที่สุด เป็นที่ยอมรับกันว่าปรัชญาสกุลนี้มีอิทธิพลต่อพัฒนาการของศาสนาฮินดูมากที่สุด

ปรัชญาเวทานตะกล่าวถึงพรหมว่าย่อมมีหนึ่งเดียว สรรพสิ่งทั้งหลายในโลกล้วนเกิดมาแต่พรหม ที่เรามองเห็นว่ามีรูปและนามต่าง ๆ กันนั้นล้วนเป็น "มายา"(Illusion) ของพรหม แท้ที่จริงแล้วทุกสิ่งล้วนเป็นสิ่งเดียวกัน คือ อาตมันอันเกิดจากพรหม

พรหมคือความจริงขั้นปรมาตม หากมนุษย์สำนึกในความเป็นเอกภาพของพรหม มนุษย์ก็จะบรรลุโมกษะ

ในสมัยต่อ ๆ มาปรัชญาเวทานตะได้เข้าไปมีอิทธิพลต่อศาสนาฮินดูอย่างมากจนทำให้เมื่อคิดถึงปรัชญาศาสนาฮินดูก็จะคิดว่าเวทานตะเป็นเหมือนตัวแทนของศาสนาฮินดูทั้งหมด ซึ่งก็เป็นความจริงส่วนหนึ่งที่ว่าศาสนาฮินดูในยุคหลังที่ยังมีอิทธิพลจนถึงปัจจุบันนี้ ล้วนแล้วแต่พัฒนาจากความคิดที่ปรากฏอยู่ในเวทานตะ

อิทธิพลของเวทานตะปรากฏในปรัชญาสกุลอทไวตะของคังกระ(Shankara) ซึ่งมีบทบาทอยู่ราว ๆ คริสต์ศตวรรษที่ 9 ปรัชญาอทไวตะเป็นปรัชญาที่พยายามสืบค้นหาและอธิบาย พรหม ในความคิดของคังกระถือว่าพรหมสูงกว่าพระเจ้า เขาได้อธิบายเอาไว้ว่า พรหม เป็นสิ่งสูงสุด มีสภาพเป็นหนึ่งเดียว เป็นความจริงขั้นปรมาตมเพียงหนึ่งเดียว ไม่สามารถนำสิ่งใด ๆ มาเปรียบเทียบกับได้ ดังนั้นจึงเรียกปรัชญาสกุลนี้ว่า "อทไวตะเวทานตะ" ซึ่งหมายถึง เวทานตะที่ปฏิเสธความเป็นคู่ของพรหม

คังกระเชื่อว่านอกจากพรหมแล้วไม่มีอะไรที่เป็นความจริงโลกที่เรามองเห็นกันอยู่นี้มิใช่ความจริงเป็นมายาหรือภาพลวงตา แต่ดูเหมือนเป็นจริงสำหรับผู้มีอภิยา คือความไม่รู้ในพรหม เชื่อว่าแนวคิดของคังกระได้รับอิทธิพลบางประการจากคัมภีร์ภควัดคีตา ซึ่งสอนว่าโลกดังที่เรารู้จักกันนี้เป็นมายา ซึ่งผู้ที่มีอภิยาเห็นเป็นจริง เมื่อใดมนุษย์กำจัดอภิยาได้ มนุษย์ก็จะเห็นความจริงสูงสุดคือ เข้าถึงพรหม ส่วนขณะที่ยังมีอภิยา มนุษย์จะต้องยึดมั่นในพระเจ้า ซึ่งถือสคุณพรหม หมายถึงพรหมอันมีลักษณะที่มนุษย์เข้าใจได้ (ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์ ภควัดคีตา : ปรัชญาสำหรับผู้ไม่พอใจสวรรค์)¹

ดังนั้นตามแนวคิดของสกุล อทไวตะเวทานตะ มนุษย์จะหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด หรือบรรลุโมกษะได้ก็โดยการสำนึกอย่างลึกซึ้งในเอกภาพของพรหม

มาถึงสมัยนี้ดูเหมือนว่าพิธีกรรมจะลดความสำคัญลงไปโดยเชื่อว่าพิธีกรรมยังมีความสำคัญสำหรับผู้มีอภิยาและกามะเพื่อจะทำให้จิตบริสุทธิ์ ส่วนเมื่อมนุษย์เข้าถึงอภิยา (ความเป็นเอกภาพของพรหม หรือความจริง ความรู้ขั้นปรมาตม) แล้วพิธีกรรมก็หมดความสำคัญ

หลังสมัยคังกระแล้วยังคงมีอิทธิพลของเวทานตะปรากฏอยู่หลายแขนง แต่ที่มีชื่อเสียง และมีอิทธิพลต่อศาสนาฮินดูมากที่สุดคือทฤษฎีของรามานุจา ซึ่งปรากฏเมื่อราว ๆ คริสต์ศตวรรษที่ 11 นั่นคือปรัชญาสกุล "วิชีฎฐาอทไวตะ" (ความเป็นคู่โดยมีเงื่อนไข)

¹ปรากฏในภาคผนวกของ "ภควัดคีตา" แปลโดย อินทราวุธ, 2522 : หน้า 24

รามานูชาไม่เห็นด้วยกับคัมภีร์ในเรื่องมายาของโลก เขาเชื่อว่าพระเจ้า² และโลกเป็นสิ่งเดียวกัน เช่นเดียวกับร่างที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันกับวิญญาณ³ ฉะนั้นโลกจึงเป็นจริง โลกคือร่างของพระเจ้า ซึ่งพระเจ้าสร้างขึ้นจากพระองค์เอง โลกขึ้นอยู่กับพระเจ้าเช่นเดียวกับร่างกายขึ้นอยู่กับวิญญาณ พระเจ้ากับวิญญาณเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน มิใช่เพราะทั้งสองเหมือนกัน แต่เพราะพระเจ้าอยู่ในวิญญาณ แต่มนุษย์ไม่ทราบความจริงข้อนี้ จนกว่าจะมีวิทยาซึ่งจะเกิดขึ้นได้ด้วยการรับใช้พระเจ้าอย่างสุดกายสุดใจ ผู้ที่พระเจ้าโปรดปรานเท่านั้นจึงเกิดศรัทธาที่แท้จริงต่อพระเจ้า รามานูชาเชื่อในความรักอย่างลึกซึ้งที่มนุษย์พึงมีต่อพระเจ้า ความศรัทธา ความเชื่อมั่นอย่างแรงกล้าในความรักของพระเจ้าที่ชนะทุกสิ่งทุกอย่าง

ความหลุดพ้นของรามานูชา คือการได้รับใช้พระเจ้าอย่างใกล้ชิดในไวญญูร หมายถึงการผ่านพ้นกาลเวลาและที่อันมีขอบเขต โดยสรุปก็คือ รามานูชาเน้นความรักที่พระเจ้ามืดอมมนุษย์และที่มนุษย์มีต่อพระเจ้า ว่าเป็นสิ่งประเสริฐสุด (ศรีสุรางค์ พูลทรัพย์. อ้างแล้ว)

สิ่งสำคัญที่เกิดขึ้น อันเนื่องมาจากแนวคิดของรามานูชานั้น ไม่ใช่เพียงพัฒนาการของปรัชญาเวทานตะ แต่แนวคิดของรามานูชาได้ส่งอิทธิพลสำคัญทำให้เกิดความเคลื่อนไหวทางศาสนา ซึ่งเรียกกันว่า "ภักติ" ที่เน้นความรักของพระเจ้าที่มีต่อมนุษย์และระหว่างมนุษย์กับพระเจ้าโดยเชื่อว่าภักติเป็นเครื่องมือที่ดีที่สุดที่ทำให้มนุษย์บรรลุโมกษะ

ลัทธิภักติ (Bhakti Movement) (Devotion to a Personal God)

ศาสนิกชนฮินดูมีแนวคิดเกี่ยวกับพระเจ้าอยู่สองด้าน กล่าวคือด้านหนึ่งพระเจ้าของเขาเป็นสิ่งสูงส่งอยู่พ้นจากชีวิตปกติของมนุษย์ มนุษย์จะต้องสังเวญบูชา ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับพระเจ้าจะมีลักษณะที่มนุษย์อยู่ต่ำกว่าพระเจ้า ต้องเคารพผู้ที่อยู่สูงกว่าเสมอ อีกด้านหนึ่งชาวฮินดูเชื่อว่าพระเจ้าหรือพรหม คือสิ่งเดียวกับมนุษย์จากแนวคิดเรื่องความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของอาตมันกับปรมาตมัน พระเจ้าอยู่ใกล้ชิดมนุษย์แทรกอยู่ในทุกที่ทุกแห่ง รวมทั้งในตัวมนุษย์ แนวคิดเกี่ยวกับพระเจ้าประการหลังนี้เองที่ถูกยอมรับกันมากในระยะเวลาหลัง ทำให้ความสัมพันธ์ของมนุษย์กับพระเจ้าเปลี่ยนไปกลายเป็นความรักที่มีต่อกัน แทนที่ความสัมพันธ์แบบเดิม

แนวคิดเกี่ยวกับ "ภักติ" นี้เชื่อกันว่าปรากฏในอินเดียมาก่อนสมัยของรามานูชา รามานูชาน่าจะได้อิทธิพลจากแนวคิดที่ปรากฏอยู่ในอินเดียมาตั้งแต่ก่อนสมัยคริสตกาลอย่างเช่น จากภควัดคีตา ก็ปรากฏ

²รามานูชาถือเอาพระวิษณุเป็นตัวแทนของพรหม เป็นพระเจ้าสูงสุด

³หมายถึง อาตมัน บางแห่งเรียก ชีวาตมัน คือชีวิตที่เกิดจากพรหม

เรื่องราวความรักของพระเจ้าที่มีต่อมนุษย์ โดยพระกษณะตรัสว่าจะนำผู้รักดีต่อพระองค์ให้หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด หรือจากเรื่องราวอวตารในปางต่าง ๆ ของพระวิษณุ(พระนารายณ์) ส่วนหนึ่งได้แสดงให้เห็นว่า พระเจ้าทรงรักมนุษย์ และช่วยให้มนุษย์ชาติรอดพ้นจากหายนะ แม้แต่เรื่องราวของพระศิวะ ซึ่งโดยทั่วไปเข้าใจว่าพระศิวะคือ พระผู้ทำลาย ก็ยังมีเรื่องราวของความรักที่มีต่อมนุษยชาติ โดยที่พระศิวะทรงดื่มพิษอันเกิดจากการกวนเกษียรสมุทร เพื่อให้มนุษย์ชาติรอดพ้นจากภัยของพิษนั้น

นอกจากเรื่องราวของศาสนาฮินดูที่แสดงให้เห็นถึงความรักของพระเจ้าที่มีต่อมนุษย์แล้ว ในศาสนาพุทธนิกายมหายานก็ปรากฏแนวคิดที่คล้ายกัน และเชื่อว่าน่าจะมีอิทธิพลต่อศาสนาฮินดู ความสัมพันธ์ในเรื่องของความรักที่ปรากฏในศาสนาพุทธมหายานนั้นกล่าวโดยย่อก็คือพระโพธิสัตว์ซึ่งสำเร็จมรรคผลแล้วสามารถจะนิพพานไปได้เมื่อใดก็ได้ แต่ด้วยความรักความเมตตาที่มีต่อสัตว์โลกที่ทุกข์ทรมานกับการเวียนว่ายตายเกิด พระองค์จึงทรงอยู่ในโลกเพื่อเทศนาสั่งสอนสรรพสัตว์ทั้งหลายให้หนีพพานไปก่อน แล้วจึงจะนิพพานตามไปที่หลัง

ความเคลื่อนไหวภักตินี้ปรากฏเห็นเด่นชัดทางตอนใต้ของอนุทวีป ในดินแดนของกลุ่มคนที่มีเชื้ออารยัน ตั้งแต่ก่อนคริสต์ศตวรรษที่ 7 ราวมาตุชาในสมัยคริสต์ศตวรรษที่ 11 เป็นผู้ทำให้ลัทธิภักติแพร่หลายออกไปอย่างกว้างขวาง ราวมาตุชาชี้ให้เห็นว่า ความรักความภักดีเป็นเครื่องมือที่ดีที่สุดที่จะทำให้มนุษย์หลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด อย่างไรก็ตามราวมาตุชาก็ได้ปฏิเสธแนวคิดที่ว่า "ความรู้" ก็เป็นเครื่องมือที่ดีในการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด แต่ลัทธิ "ภักติ" ไม่ได้ และพระเจ้าของราวมาตุชานั้นมีตัวตน (Personal God) ไม่ได้เป็นสภาวะเหมือนในอุปนิษัท

การแสดงความรัก ความนับถือต่อพระเจ้าอย่างลึกซึ้งรุนแรง ที่เรียกว่า "ภักติโยคะ" นั้นจะนำผู้ปฏิบัติไปพบกับพระพรหม (ภควาน) ในศาสนาฮินดู "ภักติโยคะ" นั้นสามารถจำแนกออกได้ 9 ประการคือ

1. *ศรવณ* ได้แก่การฟังหมายถึงหากประสงค์จะทราบเรื่องราวใด ๆ อันเป็นความรู้ ก็ควรที่จะสดับรับฟังเกี่ยวกับสิ่งนั้นให้มาก ๆ การศึกษาเล่าเรียนก็จัดอยู่ในข้อนี้ด้วย
2. *กীরตน* เป็นการย่ออยู่ในลำดับต่อมา คือหลังจากฟังแล้วก็ไปบอกกล่าว ประกาศให้ทราบโดยทั่วไปหรือไม่ก็ส่งกายนาสิ่งที่ได้ฟังมาให้เข้าใจกันอย่างแจ่มแจ้ง โดยปราศจากข้อสงสัย
3. *สมรณ* คือการหมั่นคิด หมั่นพิจารณาในสิ่งที่ได้ยินได้ฟังมา และจดจำโดยใช้จินตนาการ เพื่อให้ความรู้ความคตินั้นแตกฉานยิ่งขึ้น
4. *จรณเสวา* บางครั้งเรียกสั้น ๆ ว่า "เสวา" แปลว่า การรับใช้ "จรณ" แปลว่า ทำหรือฝ่าเท้า หมายถึงการรับใช้อยู่แทบเท้าของพระเจ้า
5. *ปูชา* คือกระทำการบูชาต่อสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เช่น พระพรหม หรือกระทำการใด ๆ ก็ได้ที่ตั้งใจไว้แล้ว ด้วย ความนับถือและความเคารพบูชา

6. วันทนา คือการมอบน้อมกราบไหว้

7. ทาสย คือ ภาวะแห่งความเป็นทาส คนเราควรถือว่าตนเป็นทาสของพระเจ้าเสมอ ดังนั้นควรปฏิบัติตามคำสั่งสอนของพระพรหมไม่ว่าจะอยู่ใกล้หรือไกลขนาดไหนก็ตาม ก็ไม่ควรขัดคำสั่งของพระเจ้า

8. สขย คือ ภาวะแห่งความเป็นเพื่อน หมายความว่าให้ถือว่าพระพรหมเป็นมิตรที่ดีที่สุด มนุษย์ควรปฏิบัติต่อพระพรหมเสมือนเป็นมิตรที่ดี และเป็นเพื่อนที่อยู่ใกล้ชิดอยู่ตลอดเวลา ด้วยเหตุที่พระพรหมอยู่ใกล้ชิดนี้เอง มนุษย์จึงควรปฏิบัติแต่ความดี หากทำชั่วก็จะเป็นเหตุให้มิตรจากไปได้

9. อาตมสมรปณ คือ ภาวะอันมีแล้วหรือเจริญแล้วเป็นของตน ได้แก่ กาย ทรัพย์ ลูกหลาน (ที่เชื่อว่าเป็นของตน) สิ่งทั้งปวงนี้ถือว่าเป็นของพระพรหม ท่านย่อมมีสิทธิ์เต็มที หากพระพรหมต้องการจะเอาคืนก็ย่อมคืนให้ได้ หรือหากพระพรหมต้องการยกให้คนอื่นท่านก็ย่อมยกให้ได้ ตัวมนุษย์ (ที่อ้างว่าเป็นเจ้าของ) ก็ไม่ต้องวิตกหรือเศร้าหมอง หากควรจะแสดงความยินดีที่พระพรหมได้ช่วยให้ภาระของเราลดน้อยลง โดยสรุปก็คือให้เข้าใจว่าสิ่งทั้งหมดเป็นของพรหมไม่ถือเป็นของเราเลย (คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2515, หน้า 58-59)

การปฏิบัติซึ่งจะแสดงความรักต่อพระเจ้าอย่างลึกซึ้งรุนแรงทั้ง 9 ประการนั้น ดูเหมือนว่า การ "บูชา" (Buja) จะเป็นการปฏิบัติที่แพร่หลายและง่ายต่อศาสนิกชนฮินดูตั้งแต่สมัยโบราณจนกระทั่งปัจจุบันเรายังพบการบูชาของศาสนิกชนฮินดูได้ทั่วไป (สำหรับผู้ไม่เคยเดินทางไปอินเดียอาจสังเกตได้จากภาพยนตร์อินเดีย ซึ่งมักจะมีฉากเกี่ยวกับการบูชาอยู่ในภาพยนตร์แทบทุกเรื่อง) และอาจด้วยเหตุนี้เองที่ทำให้เกิดการสร้างโบสถ์วิหารของฮินดูขึ้นทั่วอนุทวีป ทั้งนี้ก็ด้วยเหตุที่จะใช้เป็นที่พักประดิษฐานเทวรูป ซึ่งผ่านพิธีกรรมอัญเชิญพระเจ้าให้เข้าสิงสถิต และโบสถ์วิหารเหล่านี้เองที่จะเป็นที่ประกอบพิธีกรรม "บูชา" แต่พระเจ้าที่ตนเองนับถือการ "บูชา" ก็กระทำได้โดยง่าย กล่าวคือ เพียงแต่เตรียมเครื่องสังเวยซึ่งอาจเป็นข้าวตอก ดอกไม้ ประทีป เพียงอย่างละเล็กน้อย (กรณีที่เป็นการบูชาส่วนตัว) เดินทางไปยังวิหารที่ประดิษฐานเทวรูป (พระเจ้าหรือเทพอื่น ๆ) ที่ตนนับถือ เมื่อไปถึงแล้วก็สั่นระฆัง ถวายเครื่องสังเวย สวดอ้อนวอนร้องขอ โดยอาจมีพราหมณ์ที่อยู่ ณ โบสถ์ หรือเทวาลัยนั้น ๆ คอยแนะนำ (แต่มิได้เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม)

พิธีกรรมบูชานี้เราจะเห็นความแตกต่างจาก "ยัญกรรม" ในสมัยพระเวทซึ่งยุ่งยากซับซ้อน และขาดลักษณะปัจเจก การบูชานั้นปัจเจกบุคคลสามารถจะกระทำพิธีบูชาได้โดยมิต้องมีพราหมณ์เป็นคนกลาง การบูชาก็ทำได้ง่าย ๆ ในโอกาสใดก็ได้ ความง่ายของการประกอบพิธีกรรมนี้น่าจะเป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ลัทธิภักติขยายตัวไปอย่างกว้างขวาง และดึงดูดประชาชนจากวรรณะกลาง และวรรณะต่ำให้เข้ามามีส่วนร่วมในระบบความเชื่อนี้ด้วย นอกเหนือไปจากแนวคิดที่ว่าพระเจ้าใกล้ชิดกับคนทุกชนชั้น ผลที่ตามมาก็คือศาสนาฮินดู ภายใต้อิทธิพลของลัทธิภักติ กลายเป็นศาสนาสากลของประชาชนในอนุทวีป มิจำกัดตัวอยู่ในแวดวงของชนชั้นสูงอย่างที่เคยเป็นมาในอดีตคือในสมัยพระเวทและสมัยพราหมณะ

ศาสนาฮินดูภายใต้ความเคลื่อนไหวกักตุนเหมือนจะให้เสรีภาพต่อศาสนิกชนในการที่จะเลือกนับถือพระเจ้าองค์ใดก็ได้ที่ตนมีความศรัทธา ส่งผลให้ศาสนาฮินดูกลายเป็นศาสนาที่มีพระเจ้ามากที่สุดในโลกก็ว่าได้ เพราะนอกเหนือจากองค์พระเจ้านั้น แท้จริงแล้วศาสนิกชนฮินดูก็ยังนับถือส่วนที่ขยายหรือเกี่ยวข้องทั้งทางตรงและทางอ้อมกับองค์พระเจ้านั้น ๆ ด้วย อย่างเช่น มีการนับถือองค์พระวิษณุ ในขณะเดียวกัน ศาสนิกชนอีกกลุ่มอาจจะนับถือพระราม ซึ่งเป็นอวตารหนึ่งของพระวิษณุ และศาสนิกกลุ่มอื่นก็อาจจะนับถือหนุมาน ซึ่งเกี่ยวข้องกับพระรามผู้เป็นอวตารของพระวิษณุ จากตัวอย่างดังกล่าวเราพอจะมองเห็นเสรีภาพและอิสรภาพในการเลือกนับถือพระเจ้าองค์ใดก็ได้ที่ตนนั้นศรัทธา อย่างไรก็ตามเราก็พอจะแบ่งกลุ่มศาสนิกชนฮินดูได้เป็น 3 กลุ่ม โดยแบ่งตามการนับถือบูชาพระเจ้านั้นที่แตกต่างกันอันได้แก่

1. นิกายไวษณพ หรือวิษณุนิกาย นับถือพระวิษณุหรือพระนารายณ์เป็นเทพสูงสุด
2. นิกายไศวเวท หรือศิวะนิกาย นับถือพระศิวะเป็นเทพสูงสุด
3. กลุ่มศักติ นับถือเทพที่เป็นหญิง หรือ "พลังงาน" ของพระเจ้าสูงสุด

นิกายไวษณพ หรือวิษณุนิกาย : นิกายนี้ถือเอาพระวิษณุ (หรือพระนารายณ์) เป็นเทพสูงสุด และก็ยังนับถือเทพอื่น ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับพระวิษณุไม่ว่าจะเป็นอวตารต่าง ๆ (อาเจยกเว้นพุทธอวตาร) หรือแม้แต่เทพที่เกี่ยวข้องซึ่งอาจไม่ใช่อวตารของพระวิษณุ ทั้งนี้คุณสมบัติของพระวิษณุอาจเป็นเหตุผลที่ทำให้นิกายนี้เป็นนิกายที่ใหญ่ที่สุด มีผู้นับถือมากที่สุด กล่าวคือ พระวิษณุถือว่าเป็นเทพแห่งการคุ้มครองปกป้องรักษาโลก เรื่องราวในอวตารต่าง ๆ ของพระวิษณุก็แสดงให้เห็นถึงความรักความเมตตาที่พระองค์ทรงมีต่อมนุษยชาติ⁴ คุณสมบัติและเรื่องราวต่าง ๆ ของพระวิษณุสอดคล้องกับแนวคิดของลัทธิภักติที่เน้นความรักระหว่างพระเจ้าที่มีต่อมนุษย์และที่มนุษย์พึงมีต่อพระเจ้า จึงส่งผลให้เป็นนิกายที่มีผู้นับถือมากที่สุดดังกล่าว ตัวอย่างที่ชัดเจนก็อย่างเช่นพระกฤษณะในคัมภีร์ภักตคีตา และพระรามในมหากาพย์ รามายณะ ทั้ง 2 พระองค์เป็นตัวแทนของความรักความเมตตา เป็นบุคลิกภาพในอุดมคติของชาวฮินดู

นิกายไศวเวทหรือศิวะนิกาย : นิกายนี้ถือเอาพระศิวะเป็นเทพสูงสุด พระศิวะของชาวฮินดูเป็นที่รู้จักกันว่าเป็นพระผู้ทำลายโลก แต่อย่างไรก็ตามคุณสมบัติและเรื่องราวบางประการของพระศิวะก็สามารถทำให้พระศิวะกลายเป็นเทพสูงสุดของนิกายนี้ได้ อย่างเช่น การทำสมาธิของพระศิวะซึ่งเชื่อว่าเป็นการธำรงรักษาโลกให้คงอยู่ หรือการดื่มพิษซึ่งเกิดจากการกวนเกษียรสมุทร เพื่อให้มนุษยชาติปลอดภัย ดังนั้นพระศิวะภายใต้ความเคลื่อนไหวของลัทธิภักตินี้จึงถูกลบร่องรอยของความโหดร้าย กลายเป็นเทพที่มีความรักความเมตตาต่อมนุษยชาติ นิกายหนึ่งของไศวเวทที่คนไทยรู้จักดีคือนิกายลิงค้ายัต ที่มีการบูชาศิวลึงค์

⁴ ดูเพิ่มเติมได้จาก "นารายณ์สิบปาง" พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทั้ง 2 นิกายดังกล่าวข้างต้น ต่างก็ยกย่องเทพเจ้าของตนให้เป็นใหญ่เหนือเทพในนิกายอื่น และในขณะเดียวกันในแต่ละนิกายก็ยังแบ่งแยกออกเป็นนิกายย่อย ๆ ที่มีแนวคิดในการหลุดพ้นแตกต่างกันไป อย่างเช่น นิกายไศวเวทแบ่งออกเป็นนิกายแมว นิกายลิง โดยเชื่อว่า พระเจ้าเป็นผู้เลือกผู้ที่หลุดพ้นเหมือนแมวคาบลูก หรือมนุษย์จะหลุดพ้นได้ก็ต้องยึดติดอยู่กับพระเจ้าเหมือนลูกลิงกอดแม่ลิงเอาไว้

กลุ่มศักดิ์ : กลุ่มนี้นับถือเทพที่เป็นหญิง ซึ่งเป็นชายาของพระเจ้าสูงสุด โดยมีแนวคิดในโลกนั้นประกอบด้วยสสารและพลังงาน เทพเจ้าที่เป็นชายคือสสาร ส่วนเทพที่เป็นหญิงนั้นคือพลังงาน หากปราศจากซึ่งพลังงานเทพที่เป็นชายก็มีอำนาจฤทธิ์เดชอะไร ดังนั้นผู้คนจึงหันไปนับถือพลังงาน นั่นก็คือเทพที่เป็นหญิงนั่นเอง หากเราตั้งข้อสังเกตเราก็จะพบว่าความจริงแล้วแนวคิดเกี่ยวกับการนับถือเทพที่เป็นหญิง หรือที่เรียกว่า เทพมารดร (Mother Goddess) ได้ปรากฏร่องรอยในอารยธรรมอินเดียตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ คือในสมัยอารยธรรมลุ่มแม่น้ำสินธุ เชื่อว่าชาวอารยันเมื่ออพยพไปสู่ลุ่มแม่น้ำคงคา ก็คงจะซึมซับวัฒนธรรมของชนพื้นเมือง จนกระทั่งปรากฏออกมาในพัฒนาการทางศาสนา ซึ่งดูเหมือนจะเป็นอิทธิพลที่สำคัญที่สุดของวัฒนธรรมพื้นเมืองอินเดียที่มีต่อชาวอารยัน

เทพที่เป็นหญิงที่ศาสนิกชนในลัทธินี้เคารพนับถือมากที่สุด ดูเหมือนจะเป็นนางอุมายาของพระศิวะในปาง ทูรคาหรือกาลี โดยเฉพาอย่างยิ่งในแถบลุ่มแม่น้ำคงคา เช่นแถบแคว้นเบงกอล ศาสนิกชนในนิกายนี้จะบูชาศักดิ์ด้วยชีวิต เลือดเนื้อ แม้กระทั่งชีวิตมนุษย์ เมื่ออังกฤษเข้าปกครองอินเดียแล้วก็ยังมีพิธีบูชายัญสังเวกแด่เจ้าแม่กาลี หรือสังหารชีวิตมนุษย์เพื่อถวายแด่เจ้าแม่กาลีตามความเชื่อ เช่น พวกธัก (Thugs) ที่ฆ่าคนโดยรัดคอกจนตาย เพื่อมิให้เลือดตกลงพื้นดิน เนื่องจากตามตำนานเกี่ยวกับเจ้าแม่กาลีกล่าวเอาไว้ว่า เจ้าแม่กาลีเคยต่อสู้กับพวกภูติผีปีศาจ ครั้งแรกใช้อาวุธมีคมฟาดฟันเหล่าปีศาจ แต่เมื่อเลือดของปีศาจตกลงถึงพื้นดินก็กลับฟื้นคืนชีพ เกิดปีศาจขึ้นอีก เจ้าแม่กาลีจึงใช้วิธีรัดคอกปีศาจให้ตายจึงสามารถปราบเหล่าปีศาจนั้นได้ อย่างไรก็ตามการปฏิบัติบูชาที่รุนแรงเช่นนี้ก็ค่อย ๆ หายไปจากอินเดีย เมื่ออังกฤษนำการศึกษาแผนใหม่เข้าไปในอินเดีย เมื่อประมาณกลางคริสต์ศตวรรษที่ 19

ไม่ว่าศาสนิกชนอินเดียจะนับถือพระเจ้าองค์ใดเป็นพระเจ้าสูงสุด ไม่ว่าจะอยู่ในนิกายใด หรือศาสนิกชนเหล่านั้นจะอยู่ในวรรณะใดหรืออยู่นอกบรรพวรรณะอย่างเช่น พวกจัณฑาล เป้าหมายที่สำคัญที่สุดของศาสนิกชนอินเดียเหล่านั้นก็คือ โมกษะ ซึ่งไม่ว่าจะเป็นนิกายใดต่างก็สั่งสอนและชี้ทางให้ศาสนิกชนของตนมุ่งสู่โมกษะทั้งสิ้น

ลัทธิภักตินี้เองที่ทำให้ศาสนาฮินดูเข้มแข็งขึ้นและขยายตัวไปทั่วอนุทวีป ทำให้ศาสนาอื่น ๆ ซึ่งขาดพัฒนาการที่ต่อเนื่อง ลดบทบาทของตนและบางศาสนาก็สลายตัวไปจากอนุทวีป อย่างเช่น ศาสนาพุทธ เป็นต้น และด้วยความเข้มแข็งของศาสนาฮินดูนี้เองที่ทำให้สามารถต่อต้านวัฒนธรรมต่างถิ่นที่เข้าไปมีบทบาทในอนุทวีป นั่นก็คือ ศาสนาอิสลาม แม้ว่าชาวมุสลิมจะมีอำนาจทางการเมืองในอินเดีย ตั้งแต่เมื่อประมาณ

คริสต์ศตวรรษที่ 13 แต่ก็มิได้ทำให้วัฒนธรรมฮินดูเสื่อมสลายไป ในทางตรงข้ามเราพบว่าชาวฮินดูได้สร้างปราการป้องกันการรุกรานทางวัฒนธรรม กระทั่งทำให้วัฒนธรรมฮินดู ยังคงเจริญงอกงามคู่ไปกับวัฒนธรรมของผู้ปกครอง แม้กระทั่งในยุคที่อังกฤษปกครองอินเดีย ศาสนาฮินดูก็ถูกใช้เป็นเครื่องมือในการประกาศความมี "อารยะ" ของชาวอินเดียเพื่อต่อสู้กับกระแส "อารยะ" ของอังกฤษที่เข้าสู่อนุทวีปอินเดียโดยการฟื้นฟูลัทธิฮินดู (Hindu Renaissance) ในคริสต์ศตวรรษที่ 19

โดยสรุปเราพบว่านับตั้งแต่ศาสนาฮินดูเกิดขึ้น กระทั่งพัฒนากลายเป็นศาสนาสากล ภายใต้ความเคลื่อนไหวที่เรียกว่า "ภักติ" นั้นเราได้พบการเปลี่ยนแปลงในระบบความเชื่อของชาวอารยันอย่างมากมาย เราได้พบการเปลี่ยนแปลงทั้ง วัชรธรรมและนามธรรม เช่น พิธีกรรม แนวคิด ปรัชญา

เราพบว่าพิธีกรรมสังเวทเวทดา ที่เคยมีบทบาทสำคัญในยุคพระเวท และยุคพราหมณะลดความสำคัญลงไป พิธีกรรมอย่างง่าย ๆ ที่เรียกว่า ปูชา เข้ามามีบทบาทแทน และดูเหมือนจะแพร่หลายในหมู่ประชาชนมากกว่า ยัญกรรม ซึ่งเดิมจำกัดตัวอยู่ในหมู่ประชาชนที่มีวรรณะสูงเท่านั้น พระเจ้าหรือเทพเจ้าของชาวอารยันในยุคแรก ๆ สูญหายไป เกิดพระเจ้าใหม่ ๆ ขึ้นแทนที่ และดูเหมือนว่าเทพเจ้าที่เป็นส่วนขยายของเทพสูงสุดจะมีมาก และมีบทบาทในหมู่ประชาชนค่อนข้างสูง จนทำให้เกิดเทพเจ้ามากมายในสังคมฮินดู ศาสนิกชนบางคนอาจนับถือเทพเจ้าพร้อมกันถึง 3 องค์ คือ นับถือเทพประจำเมืองหรือประจำชุมชนไปพร้อม ๆ กับนับถือเทพประจำตระกูล และในขณะเดียวกันก็มีเทพส่วนตัวของตน จากการที่มีพระเจ้ามากมายนี้เอง ทำให้มีแนวคิดที่จะรวมเอาบรรดาเทพทั้งหลายของศาสนาฮินดูเข้าด้วยกัน อาจด้วยเหตุผลเพื่อให้เกิดเอกภาพตามแนวคิดเอกนิยมที่ปรากฏในปรัชญาของอารยันในสมัยอุปนิษัท แนวคิดที่จะรวมเอาเทพเจ้าต่าง ๆ ไว้ด้วยกันก็ได้แก่ แนวคิด "ตรีมูรติ" (Trimurti) แปลว่า 3 ด้าน

แนวคิดตรีมูรติ เชื่อว่า พระเจ้า 3 องค์ อันได้แก่ พระพรหม พระวิษณุ และพระศิวะ นั้นเป็น "อาการ" หรือด้านต่าง ๆ ของพระเจ้าสูงสุด ซึ่งมีสภาวะเป็นนามธรรมและจะไม่แสดงอาการใด ๆ หากจะแสดงก็จะแสดงออกมา 3 ด้าน คือ

พระพรหม : การสร้าง

พระวิษณุ : การรักษา

พระศิวะ : การทำลาย

แนวคิดนี้เชื่อว่ามีขึ้นตั้งแต่สมัยราชวงศ์คุปตะ (ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 4-6) อย่างไรก็ตามเชื่อว่าแนวคิดนี้มิได้ส่งผลต่อพัฒนาการของศาสนาฮินดูเท่าใดนัก

นอกจากนี้ก็ยังมีความคิดที่มีบทบาทสำคัญทางตอนใต้ของอนุทวีป เมื่อประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 9 คือ การบูชา "หริหระ" (Harihara) หริ คือ พระวิษณุ หระ คือ พระศิวะ มีการบูชารูปเคารพซึ่งสร้างขึ้นโดยรวม

บุคลิกภาพของพระวิษณุ และพระศิวะเข้าไว้ด้วยกัน เชื่อว่า กษัตริย์ฮินดูแห่งอาณาจักรวิชัยนคร (ประมาณคริสต์ศตวรรษที่ 14-16) เป็นผู้อุปถัมภ์แนวคิดนี้ (Basham, 1959 : 311)

ความเปลี่ยนแปลงด้านแนวคิดปรัชญา เราพบว่าชาวอารยันได้พัฒนาแนวคิดปรัชญาทางศาสนาจากแนวคิดง่าย ๆ ในยุคพระเวท คือเพียงเพื่อตอบสนองต่อความต้องการโดยให้เทพเจ้าอำนวยพรให้จนพัฒนาไปสู่ปรัชญาที่ลึกซึ้งมากขึ้นเรื่อย ๆ ในยุคพราหมณะ และยุคอุปัชฌายตามลำดับ

ท่ามกลางพัฒนาการนี้ สิ่งหนึ่งที่เราพบว่ามีความสำคัญต่อพัฒนาการนี้ก็คือ อิทธิพลของวัฒนธรรมดั้งเดิมของกลุ่มแม่น้ำสินธุ วัฒนธรรมบางประการที่เชื่อว่าการประพฤติปฏิบัติในสมัยนั้น ปรากฏขึ้นอีกครั้งท่ามกลางพัฒนาการทางศาสนาของอารยัน เช่น การนับถือเทพที่เป็นหญิง การนับถือต้นไม้ การใช้น้ำในการประกอบพิธีกรรม แนวคิดปศุบดี

ปรากฏการณ์อีกประการหนึ่งที่เกิดขึ้นเนื่องจากพัฒนาการของศาสนาฮินดูก็คือ การสร้างโบสถ์หรือเทวาลัยที่เกิดขึ้นมากมาย ซึ่งสะท้อนให้เห็นความสามารถระดับสูงในด้านสถาปัตยกรรมของคนอินเดีย นอกจากนี้โบสถ์หรือเทวาลัยเหล่านี้ก็ยังเป็นศูนย์กลางของชุมชน (คล้ายกับวัดในพุทธศาสนา แต่บทบาทในฐานะศูนย์กลางของชีวิตประชาชนคงจะน้อยกว่า) ส่วนใหญ่คงจะใช้เป็นสถานที่ประกอบพิธีกรรมของพราหมณ์ที่ชาวบ้านไม่ได้ร่วม บทบาทสำคัญอีกประการหนึ่งของโบสถ์ฮินดู คือ เป็นศูนย์กลางของการศึกษาภาษา

สันสกฤต ตั้งแต่อดีตจนถึงยุคการปกครองของคนต่างวัฒนธรรม (ภาควิชาประวัติศาสตร์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, อารยธรรมตะวันออก, หน้า 356)